

SASHALMI ENDRE

A levantei kereskedelem és Erdély Báthori István korában

I. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala

Pach Zsigmond Pál a Századok 1975. évfolyamának 1. számában megjelent tanulmányában bizonyította, hogy a Levante-kereskedelemnek létezett egy erdélyi útvonala, már I. Lajos és Zsigmond korában, melynek végpontjai az árumegállító joggal rendelkező szász városok, Szeben és Brassó voltak. Erdély és rajta keresztül Magyarország is, nemcsak a 14–15. században, de még a 16. sz. elején is jórészt ezen keresztül jutott hozzá a keleti fűszerekhez. A fűszer útja a szász városokból Nagyvárad felé vitt, s ettől fogva a kassai kereskedők húztak hasznot a keleti cikkek további forgalmazásából.¹ A 16. sz. végén azután fordult a kocka, és a kassai polgárok ekkor már Bécsből fedezik fűszerszükségletüket,² ami az erdélyi út kikapcsolódását, ill. erős visszaszorulását tükrözi.

A fűszerkereskedelem útvonalának ezen irányeltolódása és ebből következően az erdélyi út megbénulása az 1500-as évek végétől, nagymértékben a hollandok és az angolok Indiai-óceánon való előretörésének tudható be, és valamelyest szerepet játszott ebben a század végén ismét fellángoló harc a Habsburgok és az Oszmán-birodalom közt, ami végül is a „tizenöt éves háborúban” kulminált. Azonban a Báthori István korabeli források tanulmányozása alapján úgy érezzük, bizonyítható, hogy az 1570-es évektől a fejedelemség a korábbi időszakhoz viszonyítva ismét nagyobb mennyiségben kap fűszereket a „hagyományos” keleti útvonalon.

1. Első és egyben legfontosabb forrásunk, amely közvetlen bizonyítékot szolgáltat erre, az Báthori Istvánnak egy 1571. szept. 18-án kelt, Brassó város tanácsának címzett utasítása. Ebben a fejedelem elrendeli, hogy Marco Giliatti fűszerkereskedő áruit ezentúl ne csak a brassóiak vásárolhassák fel, hanem a fennmaradó rész (ami iránt a helybeliek részéről nincs kereslet) idegen kereskedők kezére juthasson.³ Az olasz kereskedő bizonyosan valamelyik fekete-tengeri kolóniából érkezett Erdélybe.

A Fekete-tenger partvidékét ugyanis sűrűn behálózták a velencei, de kiváltképp genovai érdekeltségű kereskedőtelepek, s ez utóbbiak egyik nagy központja a Krím-félszigeten levő Kaffa városa volt. Samuel Goldenberg Kolozsvár 16. századi kereskedelméről írott munkájá-

¹ Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján Századok 1978/6. 1036. A továbbiakban: Pach Zs. P. 1978/6.

² Magyarország Története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., Akadémia K. 1985. I. k. 314.

³ Veress Endre: Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése 1556–1586. Kolozsvár 1944. I. k. 109. A továbbiakban: Veress E. 1944.

ban megemlíti, hogy Kolozsvár a 16. század második felében is fenntartotta azt a kapcsolatot, amely a 14. század óta létezett a város és a Kaffában élő genovai kalmárok közt.⁴

A forrás még három szempontból érdekes számunkra:

- a) Egyrészt, mert azt mutatja, hogy viszonylagos bőség volt ebben az időben a fűszerekből, hiszen a brassóiak a jelek szerint nem vásárolták fel az egész mennyiséget, pedig a fűszer mindig jó üzletnek számított, különösen, ha tudjuk, hogy ekkor magasak voltak a fűszerárak. (Ennek okára még kitérek a későbbiekben.)
- b) Másrészt Báthori rést út a szászok azon kiváltságán, hogy kizárólag ők részesedjenek a fűszerek forgalmazásának hasznából, és az áruforgalom élénkítésére az idegen kereskedőket is igyekszik támogatni.
- c) Harmadrészt, mivel Brassó a Havasalfölddel való kereskedelemben játszott nagy szerepet, az olasz kereskedő minden bizonnyal Havasalföld felől jött Erdélybe.

2. Következő forrásaink már az 1580-as évekből származnak. 1581. febr. 18-i ugyancsak Brassónak címzett levelében Báthori elrendeli, hogy nyissák meg az „Uthas” utat a Havasalfölddel való kereskedés megkönnyítésére, ugyanakkor megtiltja az örmény árusok bejövetelét. Kiderül a forrásból, hogy ezt a restriktiót a szászok eszközölték ki Báthoritól, arra hivatkozva, hogy az örmények Erdélybe való szabad járása kárakra van. Báthori, habár teljesítette a szászok kérését, megjegyezte: szándékában állt, hogy az örményeknek a „mi Oroszországunkból” („ex nostra Russia”) Havasalföld felé szabad utat biztosítson.⁵ Milyen területet akar jelölni a „mi Oroszországunk” („nostra Russia”) terminológia? Ez egyrészt vonatkozhat Ukrajnára, ami ugyan nem a szorosabban vett Lengyelország, hanem Litvánia részét képezte, de mivel 1569 óta reálunió volt Lengyelország és Litvánia közt, utalhat a megjelölés Ukrajnára is.

Ugyanakkor Vörös-Oroszországot is érthetjük rajta, ami már kétséget kizáróan a szűkebb értelemben vett lengyel királyság része volt. A magam részéről ezt tartom valószínűbbnek. Mindez azonban csak metodológiai jellegű probléma, a dolog lényegén nem változtat, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.

Az örmények erdélyi jelenléte egyértelműen a korábbi út újjáéledését bizonyítja, hiszen Horváth Mihály is írja, hogy többek közt Nagyszebent már I. Lajos korában sűrűn látogatták az örmények, akik keleti fűszereket hoztak. A király egy oklevélben szabályozza kereskedésüket — megtiltja számukra a kiskereskedést, és kötelezi őket, hogy áruikat nagy mennyiségben adják el a honi kalmároknak.⁶ Ahhoz, hogy a Báthori rendelkezése mögött álló gazdasági viszonyokat megértsük, kicsit részletesebben kell foglalkoznunk az örményekkel. Örményország a 13. században a mongol hódítás áldozata lesz, és lakosságának nagy része elmenekül. Az örmények így szétszóródnak és jelentős számban telepednek meg a Krímben. Nagy Kázmér uralkodása alatt a kereskedelem révén az olaszok mellett jelentős számú örmény áramlik be Lengyelországba. A 14. században Dél-Lengyelországban gazdag telepeket hoznak létre, amelyek Lvovig érnek.⁷ Ugyanakkor Podoliában is élt jelentős örmény elem. A Dél-Lengyelországban élő örmények jelentős számára utal, hogy a a délkeleti városok örmény lakossága helyi autonómiával és speciális közösségi szervezettel rendelkezett.⁸

⁴ Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. Kolozsvár 1957. 303. A továbbiakban: Emlékkönyv.

⁵ Veress E.: i. m. 1944. II. k. 190.

⁶ Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 1975/1. 4. A továbbiakban: Pach Zs. P. 1975./1.

⁷ The Cambridge History of Poland from the origins to Sobieski (to 1696). Cambridge 1967. 568.

⁸ Uo. 425.

Bizonyára nem véletlen, hogy I. Lajosnak az örmények kereskedését szabályozó oklevele arra az időre esik (1382), amikor a fellendülő kereskedelem révén nagyszámú örmény áramlik nemcsak Dél-Lengyelországba, hanem Erdélybe is. (Erre utalhat Báthori rendelkezése is, mintegy 200 évvel később.)

Az örmények a keleti cikkek, köztük a fűszerek forgalmazásában betöltött jelentős szerepüket azoknak a kiterjedt kapcsolataiknak köszönheték, amelynek fő vonalát az ún. „örmény tengely” elnevezéssel illethetjük, s melynek egyik végpontját az örményországbeli Julfa (Ó-Julfa) másrészt pedig Lvov képezte (Új-Julfa). Ispahan külvárosa majd csak a 17. század elejétől lesz az új centrum, de lakosságának nagy részt az Ó-Julfából deportált örmények adják.⁹

Az örmények különlegesen privilegizált pozícióban voltak, saját hazájukon kívül is. „Örmény kereskedők kolonizálták egész Perzsiát”.¹⁰

A Közép-Ázsiából és Perzsiából jövő karavánutak Örményországon keresztül futottak Trapezuntba. E várossal és a perzsiai piacokkal élénk kapcsolatot tartott fenn a krímbeli Kaffa. A legújabb kutatások azt bizonyítják, hogy az örmények még a 16. században is Kaffa lakosságának 44%-át tették ki.¹¹

Annak ellenére is, hogy 1475-ben, amikor a törökök elfoglalják Kaffát, a leggazdagabb örményeket Konstantinápolyba hurcolják, létrehozván ezzel ott egy gazdaságilag erős örmény diaszpórát.¹² Másfelől ugyancsak 1475 után a krímbeli örmények egy jelentős része Ukrajnába menekül, majd a következő lépésben Litvániába és Lengyelországba,¹³ szélesítve és kitérítve ezáltal településhálózatukat. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a kaffai kereskedők közt sajátos munkamegosztás alakult ki: a genovaiak főképp a rabszolga- és gabonaüzletre, a város görög, örmény, zsidó, tatár kereskedőelemei viszont túlnyomóan keleti cikkekre specializálták magukat,¹⁴ s ebben számarányuk miatt az örményeké volt a vezető szerep. Ezek a fűszerek az ukrainai, litvániai, dél-lengyelországi telepeken keresztül jutottak Lvovba.

Lvov, Vörös-Oroszország legnagyobb városa volt az a lengyel város, amely Lengyelország kelet-nyugati kereskedelmének oroszánrészét bonyolította le.

Ez a Kaffa-Lvov-Krakkó vonal pedig, a tőle délre eső havasalföldi úthoz hasonlóan, szintén közvetített fűszereket Erdélybe és Magyarországra.¹⁵ Ezek után több mint valószínű, hogy Báthori ezeknek az örményeknek a kereskedelmét igyekezett támogatni.

3. Utolsó forrásunk a fűszerkereskedelemben a másik főszerepet játszó városhoz, Szebenhez kapcsolódik.

1583. február 28-án Szebenhez intézett levelében Báthori megerősíti a városnak Mátyás királytól kapott 1468. évi kiváltságlevelét. Eszerint a Moldvából, Havasalföldről érkező idegen árusok Szeben, Brassó és Szászváros határán túl áruikat nem vihetik tovább. A fejedelem egyúttal jóváhagyja a nevezett városok árumegállító jogát is.¹⁶

Mielőtt vizsgálat alá vennénk a forrást, nézzük meg az 1468-as Mátyás-féle privilégium keletkezésének történetét. Ezt a kiváltságlevelet ugyanis nem a szebeniek, hanem a brassóiak

⁹ *Fernand Braudel: Civilisation and Capitalism II (15–18 Centuries) The Wheels of Commerce.* New York 1984. 159.

¹⁰ Uo. 154.

¹¹ *Memorial Ömer Lufti Barkan XVIII.* Librairie D'Amérique et D'Orient Adrien Maisonneuve. Paris 190. 238.

¹² Uo. 238.

¹³ Uo. 238.

¹⁴ *Pach Zs. P.:* i. m. 1975/1 25.

¹⁵ Uo. 31.

¹⁶ *Veress E.:* i. m. 1944. II. k. 217.

eszközölték ki a királytól. Szebennek már volt ilyen kiváltságlevele, mint tudjuk 1382 óta, és ez kötelezte az idegen kereskedőket a fűszerek nagyban való eladására a szászok számára, eltiltva együttal az idegeneket a kicsiben való árusítástól.

Hasonló törekvések meghiúsítására eszközöltek ki a brassóiak 1468-ban Mátyás királytól olyan szabadalmat, amely árumegállító jogot biztosított számukra a havasalföldi és moldvai kereskedőkkel szemben,¹⁷ és a kiváltságlevelbe Brassó mellett Szebent és Szászvárost is belefoglalták. 1482-ben pedig olyan oklevelet szereznek a brassóiak, ami a kiskereskedést tiltja meg az idegeneknek a szász városokban.¹⁸ Az előző két forrás, valamint az 1468-as Mátyás-féle kiváltságlevelé ismerete, amely egyértelműen a szász városok fűszerkereskedelmének védelmében fogant, igencsak valószínűvé teszik, hogy a Mátyás-féle kiváltságlevelének az 1583-ban, Báthori által való megerősítése háttérében, a Levante-kereskedelem erdélyi útjának, mind a havasalföldi, mind a moldvai útnak a Báthori István korabeli funkcionálása, létezése áll.

Van azonban még egy bizonyítékunk, amivel állításunkat igazolhatjuk. A korábbiakban már rámutattunk arra az örményekkel kapcsolatban, hogy milyen szoros időbeli egybeesést mutat az örmények 14. századi kereskedelmi tevékenysége Erdélyben és Lengyelországban, azaz ha a Levante-kereskedelmet tekintjük, a Lengyelországra és Erdélyre ható gazdasági erők azonosak voltak. Hogy ez nemcsak a 14. századra igaz, hanem Báthori István uralkodásának idejére is, azt a következőkben fogjuk bizonyítani. Ismét két idegen kereskedőnépet kell vizsgálat alá venni, nevezetesen az olaszokat és a zsidókat. Az olasz kereskedők minden nagy városban megtalálhatók voltak Lengyelországban, így Krakkóban, Lvovban, Lublinban, Varsóban. Az olasz jelenlét nagy korszaka a 16. század végétől a 17. század közepéig tartott.¹⁹

Ugyanez vonatkozik Erdélyre is, ahol az olaszok szintén igen aktívak voltak a 16. század második felében, nemcsak mint művészek, tudósok stb., hanem mint kereskedők is. Erre közvetlen bizonyítékot adott a dolgozat lelegején elemzett forrásunk, amelyben Marco Giliatti nevű olasz fűszerkereskedővel találkozunk.

Hasonló a helyzet a zsidókkal is, akiknek a 16. század második felében a Nyugatról való kiűzetésük után a Török Birodalom mellett Lengyelország lett a mentváruk. 1570-re Poznan, Krakkó, Lublin, Lvov zsidó lakossága már meghaladta az ezret, kisebb közösségeik pedig mintegy háló fonták be a lengyel-litván királyság területét.²⁰ Az 1580-as években Jan Zamoyski lengyel kancellár amellett, hogy helyi zsidókat telepít le birtokain, a török udvarban levő összeköttetései révén elérte, hogy egy csoport spanyol és portugál zsidót telepíthessen le családi székhelyén, Zamošcban. A termelés és a vásárlás fellendítése mellett az volt a célja, hogy Zamošcnak privilegizált pozíciót biztosítson Lengyelország és a Levante akkor virágzó kereskedelmében, ami a Lvov és a Fekete-tenger közti, valamint a Havasalföldön, Moldván áthaladó szárazföldi útvonalon bonyolódott.²¹ Itt van tehát a két útvonal (a moldvai és a havasalföldi), amin keresztül nemcsak Lengyelország, hanem Erdély is kapta a keleti cikkeket. Braudeltől tudjuk ugyanis, hogy az örmény és a zsidó kereskedők, különösen 1550 után, főleg

¹⁷ Pach Zs. P.: i. m. 1978/6 1026.

¹⁸ Uo. 1026.

¹⁹ Fernand Braudel: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. New York 1979. Vol. 1 201.

²⁰ Jonathan Israel: *The European Jewry in the Age of Mercantilism*. Clarendon Press, Oxford 1985. 29.

²¹ Uo. 29.

fűszereket és selymet küldtek Lengyelországba,²² és ez kellett, hogy legyen az Erdélybe irányuló export fő tétele is.

Úgy véljük, mindezzel a Levante-kereskedelem erdélyi útvonalának Báthori István kori újjáéledése bizonyítottnak tekinthető. De vajon mi idézte elő a megújodást ebben az időszakban? Alapvetően négyféle okot említhetünk:

- a) Az 1550-es években az arab hajózás kiheveri a portugál flotta csapásait, és újra virágzásnak indul a kereskedelem a Perzsa-öblön, másrészt a Vörös-tengeren keresztül, ami a Levante-kereskedelem újjáéledését vonja maga után. Ezzel párhuzamosan megélenkül a perzsa, örmény, török kalmárok tevékenysége, megerősödik az az örmény tengely, ami kulcsfontosságú a mi szempontunkból. Emellett a 16. század második felében megnövekszik a szárazföldi kereskedelem és néhány elhagyott út is visszatér a használatba. Ehhez kapcsolódik a másik ok.
- b) Ez két olyan hadisiker, ami Oroszország állami fejlődésében is kiemelkedő szerepet játszott. 1552 — a Kazanyi Kánság bevétele — ezután IV. Iván igyekszik kijutni a Kaspitenger felé. 1556 — Az Asztrahanyi Kánság felszámolása. Asztrahany kereskedelmi jelentőségét már a 14–15. században az adta, hogy a keleti áruk közvetítője volt Európa és Ázsia közt. Erre a szerepére mutat rá Jozsefát Barbaro, amikor arról beszél, hogy a velenceiek a 14. században minden árujukat Asztrahanyon keresztül kapják.²³ Az 1550-es évek végére tehát az összes közép- és alsó volgai út Oroszország kezében összpontosul és az utak stabilizálódása következtében Asztrahany ismét virágzásnak indul.²⁴ Ez motiválja azokat az angol kísérleteket, melyek arra irányulnak, hogy a Fehér-tengertől indulva majd a Volgán és Asztrahanyon keresztül közvetlen kereskedelmi kapcsolatot létesítsenek Perzsiával és Indiával. Ezzel a céllal jön létre 1558-ban a Moszkvai Társaság, hogy megtörjék Portugália és Itália monopóliumát a fűszerkereskedelemben.²⁵ Az északi út felfedezése más országoktól független összeköttetést biztosított az angolok számára. Anglia megkapta Oroszországon át Perzsiából és általában a keletről a szükséges cikkeket, a balti országok versenyének kiküszöbölésével.²⁶

Asztrahany kereskedelmi jelentőségének megnövekedése azért is fontos, mert tudjuk, hogy korábban kapcsolatban állt a krímbeli Kaffával, de ez a kapcsolat (a Levante-kereskedelemnek egy északi, nagyrészt szárazföldi útja, mely a Fekete-tenger partvidékén haladt) részben Timur Lenk támadása, részben más okok következtében megszakadt. Mivel tudjuk, hogy Asztrahanyban is nagyszámú örmény élt, így lehetséges, hogy a Fekete-tenger partvidékén levő kereskedőkolóniák az északi karavánút mentén is kaptak fűszereket. Mivel a Krím és Oroszország közt az 1570-es években feszült volt a viszony, ezért úgy érezzük, hogy ennek nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, a legfontosabbnak így az „örmény tengelyen” keresztül érkező fűszerkereskedelem tekinthető véleményem szerint.

²² *Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. New York 1979. Vol. 1 199.*

²³ *A. Ja. Spakovszkij: Torgovlja Moszkovszkoj Ruszi sz. Perszijej v XVI–XVII. vekah. Kijev 1915. 8.*

²⁴ *M. V. Fehner: Torgovlja russzko go szudarsztva szo sztranami vosztoka. Moszkva 1956. 42.*

²⁵ *N. Kosztomarov: Ocserki torgovlji Moszkovszko go szudarsztva v. XVI–XVII. sztoletijah. Szanktpetyerburg 1862. 13.*

²⁶ *Uo. 27.*

c) A harmadik ok már időben is szorosabban kapcsolódik az 1570-es évekhez és Báthori uralkodásához. Az 1570 körül az események ismét a portugál fűszerkereskedelem számára vettek kedvező fordulatot. „1568-ban az oszmán uralom ellen széles körű arab felkelés bontakozott ki, ami megszakította a Vörös-tengeren a kereskedelmet. Ezt a felkelést 1573-ban verték le, eközben Velence, Spanyolország oldalán 1570—73 közt részt vett a Mediterráneumban folyó törökellenes háborúban.”²⁷ A régi, Velence és Genova közt folyó politikai és tengeri rivalizálás most elmerült egy nagyobb, a keleti Mediterráneum óriása, a Török Birodalom és a nyugati Mediterránium vezető hatalma, Spanyolország versengésében. A körülmények ilyen konstellációja hirtelen hanyatlást idézett elő a Levante-kereskedelemben²⁸ (pontosabban a Levante-kereskedelem déli útvonalán). 1577-ben a velenceieknek ismét Lisszabonba kellett menni borsot vásárolni és ezért felemelték a nyugatról érkező fűszerek behozatali vámját, amit már 1519-ben is megemtettek.²⁹ Az 1580-as évek első felében az üzlet még rosszabb lett a Levantén, valószínűleg a török-perzsa ellenségeskedés miatt. 1585-ben II. Fülöp azzal a javaslatlalt fordult a velencei szenátushoz, hogy a portugál borsimport nagyobb részt alacsony áron eladják Velencének, és egyben megígérte a Lisszabont látogató velencei hajók biztosítását.³⁰ A javaslat nem hagyta hidegen a velenceieket, tekintettel a Levantén uralkodó magas fűszerárakra.³¹ Ha Velence ezt elfogadja, akkor ez halálos csapást mért volna a Levante-kereskedelemre³² (elsősorban déli útjára).

Tehát összességképpen: az 1560-as évek végétől az 1580-as évek végéig a Levantén magasak voltak a fűszerárak, a Levante-kereskedelem déli, legnagyobb forgalmú útvonalának kikapcsolódása miatt. Ez szükségképpen szívó hatást gyakorolt a többi útra — a Perzsiából és Indiából a Fekete-tenger déli partja felé irányuló középső, ill. a Fekete-tenger északi partján futó, ill. a Lengyelországon és Oroszországon át Perzsiába és Indiába vivő transzkontinentális útvonalra.

Nem véletlen, hogy a IV. Iván Isztoma Sevrigin nevű követének — akit a cár 1580-ban a Vatikánba küldött, hogy a pápát megnyerje a Báthorival való béketárgyalások közvetítőjének — olyan utasítást ad többek közt, hogy ígérje meg: a velencei kereskedők szabadon utazhatnak Oroszországon át a Kazany és Asztrahany felé Indiába és Perzsiába.³³

Ne felejtjük el az évszámot. 1580-ban vagyunk, a velencei kereskedelem előbb idézett századvégi nagy válságának idején, pontosan három évvel azután, hogy Velence immár másodízben kényszerült felemelni a nyugatról érkező fűszerek behozatali vámját. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a velencei fűszerkereskedelem első 16. századi válsága idején, 1520-ban (tehát egy évvel azután, hogy Velence először kényszerül felemelni a nyugatról érkező fűszerek vámját) kereskedői minőségben járt Moszkvában Paolo Centurione te-

²⁷ The Cambridge Economic History of Europe IV. Cambridge 1967. At the University Press 1967. 166.

²⁸ Uo. 166.

²⁹ Uo. 166.

³⁰ Uo. 167.

³¹ Uo. 167.

³² Uo. 167.

³³ Pámjájnyik gyiplomatycseszkizh sznosényij drévnnyeij Rosszii sz gyerzsaveami inosztrannümi T. X. Szanktpetyerburg. 1871. 17.

kintélyes velencei patrícius, hogy új utat keressen Európán keresztül Indiába és általában a Keletre.³⁴

Mindezek azt mutatják, hogy amikor a Levante-kereskedelem déli, legnagyobb forgalmú útvonala válságba került, illetve megszűnt domináns szerepet játszani, akkor a többi, addig kevésbé fontos út emelkedett nagyobb jelentőségre.

- d) Végül, de nem utolsósorban negyedik okként hangsúlyozni kell még egy tényezőt, ez pedig a korszak politikai viszonyaiban rejlik. 1568-ban a drinápolyi békével lezárult a nagy várháborúk első korszaka, és 25 éves nyugalom következett a Habsburg–török viszonyban. Ebből a huszonöt évből 15 esik Báthori István uralkodására. Így az újonnan kibontakozó gazdasági folyamatokat nem zavarta meg a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulása.

Végső összegzésként tehát azt mondhatjuk, hogy a Levante-kereskedelem felvirágzásában, Asztrahany jelentőségének és a szárazföldi kereskedelem növekedésében, valamint a Mediterráneumban uralkodó magas fűszerárakban és az akkori Erdély politikai viszonyaiban kell keresni a Levante-kereskedelem erdélyi útjának újjáéledését Báthori István korában.

II. Idegen kereskedőelemek az Erdélyi Fejedelemségben

A Báthori István korabeli erdélyi gazdaságtörténet érdekes momentumja az idegen kereskedőelemek nagyobb számban való megjelenése, amely annyira szorosan kapcsolódik a Levante-kereskedelemhez, hogy ez utóbbi története nélkül nem is érthető meg. (Ezt láttuk az olaszok, zsidók, örmények esetében is.)

A 16. század második felében a szász kereskedelem a hanyatlás jeleit mutatja — román, görög, macedón, örmény, később pedig zsidó kalmárokkal kellett vetélkedniük.³⁵

Ez ugyanakkor az Erdélyen kívül álló gazdasági erők jelentős átalakulását is tükrözi: „a 16. század végén, a 17. század elején megrendült a Török Birodalom belső kereskedelme”. Ezzel függ össze az a jelenség, hogy nemcsak Erdélyben, de Magyarországon is a török kalmárokat egyre inkább háttérbe szorítják a görög, örmény, zsidó kereskedők.³⁶ Ennek hatására a szász kereskedelem a második felében az előretörésből védekezésbe ment át.³⁷

A forrásokból az derül ki, hogy az idegenek közül ebben az időszakban a görögök tettek szert a legnagyobb jelentőségre, így ezért nekik szenteljük a legnagyobb figyelmet ebben a részben. Másodsorban a zsidók tevékenységével foglalkozunk. Az örmények, mint a harmadik legjelentősebb erdélyi kereskedőelem szerepét már részletesen taglaltuk a megelőző részben, így erre itt nem térünk ki.

Már az 1551-es országgyűlés kitiltja a görög kalmárokat Erdélyből és az itteni kereskedés jogát a havasalföldi és moldvai románoknak biztosítja.³⁸

³⁴ A. Sz. Miljukin: Priézd inosztrancev v Moszkovszkoje goszudarsztvo Iz isztoriji russz-kogo prava, 16-18 vekov, Szanktpetyerburg 1909. 48.

³⁵ Emlékkönyv... 295.

³⁶ M. T. 341.

³⁷ Emlékkönyv... 295.

³⁸ Emlékkönyv... 295.

1572-ben Báthori István a Duna vonalától délről jövő kereskedőknek megtiltja, hogy áruikkal Szeben, Brassó és Szászváros piacain megjelenjenek.³⁹ Majd az 1577–78-as országgyűlések is hasonló intézkedéseket hoznak, melyek értelmében a görög, török, román kereskedők csak a kijelölt piacokon folytathattak kereskedést.⁴⁰

Azoknak pl., akik Munténiából jöttek az Öreg völgyön (Töröcsvári-szoros) át, Sellenberg-nél meg kellett állniuk, ahol árulerakatok voltak.⁴¹

Az 1578. április 24.—május 5-ig tartó országgyűlés 29. tc-e kimondja, hogy „se görög, se más ember ne jöjjön Erdélybe marhával való kereskedés végett”. Aki pedig a tilalom ellen vét, annak portékáját kobozzák el, fele azé, aki megfogja, fele a kincstáré legyen.⁴² Néhány hónappal később ismét egy tc. foglalkozik a görögökkel, de most már zsidókról is említést tesznek: „Soha annyi egyszer be nem jöttek afféle görögök, sőt sidók is, mind e mostani Szent Gál napi sokadalomra” — éppen ezért Báthori tartassa be a korábbi törvényeket.⁴³

1579-ben ismét az országgyűlés napirendjére kerül a görögök ügye. „A görögök vakmerő bátorsággal meg nem elégedvén a nekik adott letevőhelyekkel az országot szerént szerte járják, törököket is melléjük vévén mindenféle állatot kivisznek az országbeli kereskedők kárára, s az ország nagy nyomorúságára.”⁴⁴ A görögök áruikat nagyon megrágtották, mondja az országgyűlés, emellett a belső kereskedelembe is beleártották magukat. Tehát a lerakodóhelyeknél beljebb ne jöjjenek és csak török áruval kereskedjenek.⁴⁵

A görögök szinte soha nem tartották be ezeket a rendelkezéseket, és a román és karánsebesi kereskedőkkel együtt megkerülték Szebent, Brassót és így jutottak Erdély területére.⁴⁶ Ezért már János Zsigmond 1560-ban úgy rendelkezett, hogy ezek a görögök, akiknek nagy része Kolozsvár felé igyekezett, áruikat kötelesek legyenek Kolozsvárott letenni.⁴⁷

1583-ban azonban Báthori ismét kénytelen napirendre tűzni a görög kereskedők problémáját. Március 14-i utasításában elrendeli, hogy a görög kereskedők ezentúl Karánsebesen kívül csupán Szeben, Brassó külvároasaiban folytathassanak kereskedést, ha pedig arannyal és ezüsttel üzérkednek, azt tőlük foglalják le a kincstár számára.⁴⁸ A tilalom ellenére — írja a levél — a görögök egész Erdélyben, mind a városokban, mind a mezővárosokban, falvakban nagy számban megtalálhatók és áruikat a kincstár minden hasznának kizárásával árusítják.⁴⁹

A görögök jelentős számára utal ezenkívül az is, hogy a latin terminológia két szóval jelöli a görög kereskedőket, nevezetesen az „institor”-ral és a „mercator”-ral. Az előbbi kis-, ill. házaló kereskedőt, míg az utóbbi nagykereskedőt jelent. Ugyanez a Báthori levél megemlíti még azt is, hogy a görögök áruikat kötelesek eladni a fent megnevezett három város kereskedőinek,

³⁹ *Nicolae Nistor: Wirtschaftsbeziehungen Zwischen Südsiebenbürgen und der Walachei Während des 15–17 Jahrhunderts.* In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* Band 14 Nr 2 Bucuresți 1971. 47.

⁴⁰ Uo. 47.

⁴¹ Uo. 47.

⁴² *Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek Budapest 1877/3.* 136. A továbbiakban: Szilágyi S. EOE.

⁴³ *Szilágyi S.: EOE* 3. k. 139–140.

⁴⁴ *Emlékkönyv...* 73.

⁴⁵ Uo. 74.

⁴⁶ Uo. 308.

⁴⁷ Uo. 308.

⁴⁸ *Veress Endre: Báthori István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–85)* Bp. 1948. Akadémia 29. A továbbiakban: Veress E. 1948.

⁴⁹ Uo. 29.

akik azokat összegyűjtve újra eladják honi polgároknak.⁵⁰ Két évvel később ismét hallatnak magukról a görögök az országgyűlésen, de a változatosság kedvéért most nem a zsidókkal, hanem az olaszokkal együtt említik őket.

Az 1585. szept. 19-24-i gyűlés 7. tc-e kimondja, hogy azok a görögök és olaszok, akiknek nincs levelük a kereskedésre, ne jöhessenek be Erdélybe és aranyat se vihessenek ki.⁵¹ Veress Endre különösképpen találja, hogy efféle tilalmaknak az országgyűlési végzésekre Izabella királynőig felmenőleg semmi nyomát nem lelhetjük fel.⁵² És valóban 1578-ig csak egy ízben találtunk ilyen cikkelyt 1551-ben, majd 1559-ben egy általános rendelkezést, amikor is a külföldi és állandó lakhellyel nem bíró kereskedőknek tiltják meg az árusítást.⁵³ Azonban egyszerre érthetővé válik a dolog, ha az idegen kereskedőelemek nagyobb arányú beáramlását a Levante-kereskedelem 1550. utáni felvirágzásával hozzuk összefüggésbe. Nemcsak a Levante-kereskedelem erdélyi útjának továbbélésére kell gondolnunk, hanem a kelettel való árucere-forgalom általános fellendülésére. Ez 1559-ig nemigen érezthette hatását Erdélyre, így ebből a szempontból az 1551-es határozatot figyelmen kívül hagyhatjuk, az 1559-est pedig inkább egy afféle általános rendelkezésnek kell minősíteni.

Az 1570-es évektől a tilalmak, szabályozások megszorodása viszont már nagyobb bevándorlási hullámra utal, s ebben a főszerepet a görögök viszik.

A görögök és a zsidók nagy része a Balkán felől jött Erdélybe. Igaz ugyan, hogy Lengyelországban és a keleti útvonal mentén, a Földközi-tenger vidékén is élt jelentős görög és zsidó elem (a zsidók már a Bizánci birodalomban Hérakleiosz császár alatt megindul és III. Leó alatt is folytatódó zsidóüldözés hatására menekültek ide), de a fejedelemségben, ha voltak is ilyenek, számuk csekély lehetett. A Balkán irányából viszont sokkal nagyobb számban érkezhettek. Ezt Báthorinak a már említett 1572-es intézkedése is alátámasztja, amikor a Duna vonalától délről jövő kereskedőkkel kapcsolatban intézkedik, és ugyanezt erősíti meg 1583. évi levele is.

A zsidók előrenyomulása a nevezett területen azzal magyarázható, hogy a 15. század végén Spanyolországból való kiűzetésük után Konstantinápolyban és Thesszalonikiben telepednek meg, és jelentős lesz a textiliparuk. Amint látjuk, Magyarország és Erdély a 16. sz. második felétől a korábbi nyugati hullám helyett egy déli irányú, spanyol-mór eredetű zsidóbeáramlás színtere lesz. Ezek a zsidók a törököktől különböző kedvezményekben részesülnek.

A görögök előretörése a Balkánon a 16. század második felében indul meg és a későbbi századokban fokozatosan kiszorítják innen az olaszokat.

A görögök és a zsidók árukészletét csakúgy, mint az örményekét a helyi használatra szánt egyszerűbb áruk mellett főleg a keleti termékek, a fűszerek és a luxuscikkek képezték. Tudjuk emellett ugyanakkor azt is, hogy Báthori csak egy cikk esetében engedte meg a kiskereskedést a görögök számára, ez pedig a szőnyeg volt.

A zsidók nagyobb számú jelenléte is mutatja Erdély periférikus gazdasági helyzetét, ahogy Wallerstein és Jonathan Israel írja, a zsidók vonatkozásában a 16. században földrajzi egyensúlyhiányról beszélhetünk, eltűnnek Nyugat-Európából, viszont Kelet- és Dél-Európa bizonyos részein megnő a számuk. Vagyis eltűnnek a központi államokból és megszorodnak a periférián.⁵⁴

⁵⁰ Uo. 30.

⁵¹ Szilágyi S.: EOE 3. k. 217.

⁵² Veress E.: i. m. 1948. 29.

⁵³ Szilágyi S.: EOE 2. k. 144.

⁵⁴ Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bp., 1983. 270. A továbbiakban: I. Wallerstein.

Ezt egyértelműen alátámasztja az 1579-es országgyűlés egyik — az előbbieken már említett — törvénycikkében szereplő „török áruk” kifejezés, ami ez időben már vitán felül a keleti cikkekre, a fűszerekre és egyéb levantei árukra vonatkozott.

III. Erdély bányászata Báthori István korában

A Báthori István kori erdélyi bányászat tanulmányozásához két alapvető forrás áll rendelkezésünkre, amelyek képet adnak nemcsak a bányák állapotáról, de a különböző kitermelési eljárásokról is. Az egyik: Pierre Lescapier naplója, aki még Báthori fejedelemségének első éveiben, 1574-ben járt Erdélyben és Zalatna higany- és aranybányáit, valamint Torda sóbányáit látogatta meg. A másik forrás Herberstein Felicián báró jelentése, aki az akkor már a lengyel királyi koronát is viselő Báthori megbízásából, annak uralkodása végén utazta be 1585-ben az Érchegységet és számolt be a bányászat elmaradottságáról és elhanyagoltságáról. Ezenkívül igen érdekes adalékokat szolgáltat Báthori levelezése és ezen belül is különösen az erdélyi kancelláriával való levélváltásának azon része, mely a Herbestein Feliciánnak bérbe adandó bányák kérdésével foglalkozik.

Nézzük ezután a francia követ beszámolóját, aki mint laikus szemtanú tájékoztat bennünket az erdélyi bányák egy részéről. Zalatnáról a következőket írja:

„Július 5-én megtekintettük az aranybányát, amely egy magas hegy alatt igen mélyen benyúlik a föld gyomrába. Az itt kitermelt kőzetet a bányászok előbb kiegészítik, mint a gipszet szokták, majd egy vízalomban megőrlik: a kiegészített kőzet egy favályúba kerül, mely egy láb széles és kétszer három öl hosszú, itt néhány vastag cölöppel összezúzzák, a cölöpök egymás után emelkednek fel és zuhannak alá, a kőveket kavics nagyságúvá zúzva. A por és a kavics lassan sodródik az áramló vízzel telt vályúban, és ebből távozva szétterül azokon a durva vásznakon, amelyek enyhén lejtő deszkalapokkal egy nagy teknő fölé vannak kifeszítve. Az arany megtapad a vásznon, ami nem tapad meg, az a teknőbe jut a felül áramló vízzel együtt, amely alul elfolyik. A bányászok minden huszonnégy órában két ízben leemelik, más teknőben kimossák a vásznakat, majd az edényben maradt üledéket, vagyis a vizes homokot nagy fatálcára terítik.

Ezt mindaddig rázogattják, amíg az arany össze nem gyűlik az egyik oldalon, a fölösleges homok pedig a tálcá másik oldalán nem marad. Párizsban a Pénzváltók hídján olykor magam is láttam, hogy miként vonják ki a boltokban a szemébe hullott aranyat. Miután bizonyos mennyiséget kiválasztottak az aranytartalmú homokból, kevés higanyal lombikba teszik, amelyben a hő hatására a higany rudakba redukálja az aranyat.

6-án a higanybányát látogattuk meg. Egy fél mérföld magasságú hegyen kutakra emlékeztető kerek gödrökön át lehetett leereszkedni a bányákba, ahonnan sárgás-vöröses földet hoznak a felszínre. Ezt a földet igen szűk szájú agyagedényekbe töltik. Az agyagedények szájához kevés kőszentet tesznek, majd a lyukat, vagyis az edény száját egy darabból készült fadugóval elzárják. Több, hasonlóképpen előkészített edényt helyeznek el, és pedig szájjal lefelé, nedves földdel betapasztják, majd nagy tüzet raknak fölötte a négy oldalán. Ha négy-öt óra múltán a tűz kialszik és az edények kihűltek, kiviszik és felnyitják őket. Azonnal látható, hogy az edényekben a föld megfolyósodott, mégpedig az edények szájához helyezett szén hatására, és jól kivehető, hogy a higany mozog. Egy-egy tüzrakásnál nagyjából ötszáz ilyen módon előkészített edényt állítanak egymás mellé.⁵⁵

Eddig a bányákat érintő leírás első része.

⁵⁵ Benda Kálmán — Tardy Lajos: Pierre Lescapier utazása Erdélyben, 1574. Bp. 1982. 80.; a továbbiakban: Benda K. — Tardy L.

Lescalopier beszámolójának azonban van még számunkra egy nagyon fontos adaléka, nevezetesen az, hogy megadja a zalatnai bányák bérlőinek nevét és hovatartozását:

A két személy — a velencei Giacomo Grisoni, és a római Fausto Guai.⁵⁶ Feltűnő még az is, hogy Kolozsmonostor környékén olasz szőlőbérlőkről tesz említést.⁵⁷ Mind a napló, mind más korabeli források arról tanúskodnak, hogy ebben az időben már nagyszámú olasz élt Erdélyben, akik nemcsak kereskedelemmel, bányabérlettel és pénzváltással foglalkoztak, hanem bizonyos helyeken már szőlők bérletét is megszerezték.

Mivel magyarázható ez a jelenség? Magyarazatként alapvetően két dolgot említhetünk. A bányák és a pénzügyek terén véleményem szerint igen jelentős egy kb. 40 évvel azelőtti esemény, nevezetesen Gritti három éven át tartó (1531–1534) kormányzósága. Grittinek nagyszabású kereskedelmi tervei voltak. „Ezek azt a célt szolgálták, hogy a magyar föld legértékesebb bányakincseit kiragadja a dél-német kereskedőtőke — elsősorban a besztercebányai réz- és az erdélyi sóbányákat bérlő Fuggerek — kezéből, s azok útvonalát átterelje a Török Birodalom, ill. közvetlenül Velence irányába.”⁵⁸ Nagyszabású terveiből gyakorlatilag semmi sem valósult meg. „Sztambulból, ill. néhány hónapos magyarországi villámlátogatások szűkre szabott ideje alatt nem lehetett átrendezni egész Közép-Kelet-Európa gazdasági kapcsolatrendszerét.”⁵⁹ A budai bajor követ szerint Gritti jártas volt a bányaművelés területén is, azonban megbízottainak kérészéletű erdélyi működése semmiféle fordulatot nem hozott az ott levő bányák hasznosításában.⁶⁰ „Jelentősebb hasznot egyetlen vállalkozása hozott, az sem neki, hanem az országnak” — egy erdélyi aranybánya beindítása.⁶¹

Gritti távozása után János király rendszerint visszaszerezte a velencei kezébe bocsátott bányákat és vámokat, anélkül, hogy az azokba helyezett bérlőket — akik alkalmasint tényleg Gritti tőkéjével gazdálkodtak — kártalanította volna.⁶² Nyilvánvaló azonban, hogy az erdélyi viszonylatban jelentős tőkeerővel és a pénzügyi műveletekben való jártassággal rendelkező olaszokról nem mondhattak le teljesen sem ő, sem utódai, így azok egy része ott maradt a fejedelemségben és folytatta bérlői, pénzváltói stb. tevékenységét. Igaz ugyan, hogy mint bányabérlők háttérbe szorulnak egy időre az itáliaiak, mert az erdélyi bányák gazdagsága a bajor hercegek figyelmét is felkeltette. Szakembereket küldtek megvizsgálásukra, majd egyezséget kötöttek Szapolyaival és 1536-ban meg is kezdték a művelést, s a talált ezüstből magyar dénárokat verettek.⁶³ A 16. század második fele (ezen belül is különösen a Báthoriak kora) azonban már az itáliaiak erdélyi jelenlétének nagy fénykorát hozta, s ebben nagy része volt a fejedelmek itáliaiak iránti szimpátiájának.

Véleményem szerint főleg ezzel magyarázható, hogy Pierre Lescalopier 1574-ben itáliai bérlőket talált a zalatnai bánya esetében. Tudjuk ui., hogy a két zalatnai bérlő Báthori közeli emberének, az antitrinitárius vallású olasz orvosnak, Biandrata Györgynek a köréhez tartozott.⁶⁴ Az olaszok tehát igen fontos szerepet vittek a pénzügyekben. Ezt támasztja alá Báthorinak egy 1577. ápr. 7-i, Báthori Kristófnak írott levele, melyben azt írja, hogy a zalatnai

⁵⁶ Benda K. — Tardy L.: i. m. 76.

⁵⁷ Benda K. — Tardy L.: i. m. 90.

⁵⁸ Szakály Ferenc: Veszthely az út porában. Bp. 1986. Helikon 99. p.

⁵⁹ Uo. 99.

⁶⁰ Uo. 99.

⁶¹ Uo. 99.

⁶² Uo. 100.

⁶³ Acsády Ignác: A magyar nemzet története V. k. Bp. 1897. 185. A továbbiakban: Acsády I.

⁶⁴ Pirnát Antal személyes közlése alapján.

aranybevéltó olaszokat tartsa meg a nekik átengedett fejevári ház birtokában, amíg tisztjüket viselik.⁶⁵

Erdélyben nemcsak a bányák mélyéről hoztak felszínre aranyat, de aranszemcséket lehetett találni egynémely folyóban, patakban is. Erről is megemlékezik naplójában a francia követ. „Tordát egy folyó szeli keresztül, mely az ország hegyeiből érkezik. Homokja aranyat tartalmaz. Magyarul Aranyos a neve, ami aranyos vizet jelent.”⁶⁶ A követ végül néhány szót ejt a sóbányászatról is. „A falu [Torda] melletti hegyekben sóbányák találhatók, melyek évente 14 ezer tallér bérleti díjat hoznak. Egy kúthoz hasonló nyíláson át leereszkedtem az egyik aknába, melyet mintegy fél mérföldnyire mélyítették ki. Az akna csaknem a hegy közepéig hatolt be, lent négyféle, semminő előkészítést nem igénylő, étkezésre alkalmas só található. A vizet gyakran merik ki, és pedig egy négy sarkánál hajókötélhez erősített ökörbőr tömlő segítségével.”⁶⁷ Ennyi tehát összesen az a rövid, de számunkra igen becses részlet, amit Lescapier az erdélyi bányákról ír. A francia követ naplóját ebből a szempontból ki is meritettük, de maradjunk még Lescapier követjárásának évében, 1574-ben. Ekkor ugyanis Báthori több rendelkezést is kiad a bányászattal kapcsolatban.

1574. május 27-én Brassó város tanácsát utasítja, hogy „miután Offenbányán egy elhagyott arany- és ezüsbányát meg akar nyittatni, küldje oda a város annak előzetes megvizsgálására Smelcher Albert és fia György radnai szakértőket”.⁶⁸

Ugyanez év július 29-én pedig Hesdáty Márton aranybevéltőt levélben értesíti arról, hogy kinevezi a „Jára vize aranytermelésének vezetőjévé”,⁶⁹ majd néhány hónappal később 1575. febr. 7-i levelében megerősíti Hesdátyt ebben a tisztségében, kérve egyúttal kétszáz forint aranyra váltását.⁷⁰

Úgy tűnik, hogy a bányászat fellendítésére tett intézkedések ezzel le is kerülnek a napirendről a 70-es években. Magyarázhatnánk a dolgot azzal, hogy nem maradtak ránk források a későbbi évekből — természetesen ezzel is számolni kell —, de úgy érzem, logikusabb az a feltevés, hogy 1575 után Báthorit először a lengyel trón megszerzése, később pedig a királyság egyéb ügyei meglehetősen elfoglalták, elég ha csak a Livoniai-háború keretében vívott harcaira utalunk. Így nyilvánvalóan kevesebb ideje maradt többek közt az erdélyi bányák felkarolására is. Feltevésünk elfogadhatósága mellett szól az a tény, hogy miután 1582-ben békét kötött Retteggett Ivánnal, újra előtérbe került az erdélyi bányák problémája.

Az erdélyi kormány 1583. június 30-i levelében a következőkről tudatja Báthorit: Kapnikbányát Herberstein Feliciánnak „a nagybányai német úrnak” adták árendába, ami úgy látszik jó hasznot hoz a kincstárnak, hiszen eddig a költségeket sem fedezte a jövedelem.⁷¹ Ugyanakkor a kormányzat azt is írja, hogy ha találnak más vállalkozót, akkor azon lesznek, hogy a továbbiakban kiterjesszék ezt a módszert.⁷²

1584. aug. 13-án azonban már a következő levelet írja Báthorinak az erdélyi kormány: Herberstein Felicián 1583-ban bérbe vette Kapnikbányát évi kétszáz gira ezüstért, amit meg is adott az első esztendőben (gira: pénz, vagy pénzérték — 16 arany- vagy ezüstnehezéket tett ki, másként négy latot. — 1 lat = 233,887 gr). De mivel úgy látta, hogy az üzlet ráfizetéses lesz,

⁶⁵ Veress E.: i. m. 1944. II. 71.

⁶⁶ Benda K. — Tardy L.: i. m. 89.

⁶⁷ Uo. i. m. 89.

⁶⁸ Veress E.: i. m. 1944. II. 288–89.

⁶⁹ Uo. II. k. 297.

⁷⁰ Uo. 311.

⁷¹ Veress E.: i. m. 1948. 74.

⁷² Uo. 74.

ezért kéri, hogy a bányához tartozó falvakat 12 évig kössék le neki, mert ezek nélkül lehetetlen a bánya művelése.⁷³ A falvak használata fejében hajlandó még plusz 50 girát adni. Ha közben ő meghalna, fiai vennék át helyét a régi feltételek mellett, ha hajlandóságot mutatnak, ellenkezésetben a bánya és a falvak visszaszállnak a kincstárra.⁷⁴

1584. szeptember 5-i válaszlevelében Báthori arra kéri az erdélyi hármastanácsot, ha egy mód van rá, ne adják oda a Kapnikbánya környéki falvakat, de Herberstein érdemeit tekintve ha másként nem megy, olyan feltétellel bocsássák az osztrák bérlő rendelkezésére, hogy 12 év múlva ugyanannyi jobbággal bocsássa vissza, és ha lehet, a bérösszeget srófolják fel 300 girára.⁷⁵

A megegyezés pár hónappal ezután létre is jött, de a szerződés végleges megkötése még jó időre kitolódott. Az erdélyi kormány 1584. dec. 14-i leveléből arról értesültünk, hogy Herberstein Felicián nagy nehezen belement a feltételek elfogadásába, de emellett a megegyezést megnehezítette Keresztúry Kristóf akadékoskodása is.⁷⁶ Tudomást szerzünk a forrásból arról is, hogy közel Kapnikbányához, Lásposbányán Grison Jakab folytat aranybányászatot, de azt készséggel átengedné Herbersteinnek, ha ahhoz Báthori is hozzájárul.⁷⁷ Valószínűleg Grison Jakab kérését tolmácsolja az erdélyi kormányzat, amikor azt ajánlja Báthorinak, hogy adjanak neki egy falut a környékről, mert akkor a bánya akár háromszoros hasznot is hozhatna.⁷⁸ Ez a Grison Jakab egyébként nem más, mint az a Jacomo Grisoni, akit 1574-ben Lescapier Zalatna egyik bérlőjeként említ. Két hónappal ezután 1585. febr. 26-án a kormányzat jelenti Báthorinak, hogy már minden készen áll a szerződés megkötéséhez, de Herberstein csak úgy vállalja, ha 12 évre és nem rövidebb időre lekötik neki a falvakat.⁷⁹ A bérleti időt illetően azonban Báthorinak fenntartásai voltak, szerette volna ugyanis kitolni a Herbersteinnel kötendő szerződést, amíg az ő egészsége Rudolf császárral létre nem jön, „mert 12 év nagy idő és kedvezőtlen az országra nézve”.⁸⁰ Ezenkívül javasolja a bérlet oly módon való megkötését, hogy azt háromévenként meg lehessen újítani. Ezeket tartalmazza 1585. március 27-i válaszlevele.

Mielőtt megvonnánk a Báthori korabeli bányászat mérlegét, tekintsük meg vázlatosan a bevezetésben alapvető jelentőségűnek minősített forrást, Herberstein Felicián jelentését. A bányáüggyel foglalkozó osztrák 1585-ben a következőképpen számol be bányáügyi tanulmányútja eredményéről, melyet Báthori megbízásából tett az Érchegeységben.

Meglátogatta „Zalatna, Almás, Ruda, Brád, Abrudbánya, Offenbánya, valamint Rézbánya réz- és ólombányáit”, s azok állapotáról részletesen beszámolva javaslatot tesz hasznosabb művelésükről, egyben kijelenti, hogy hajlandó egynémely bánya bérbevételére is.⁸¹

Zalatnát teljes elesettségben találta, a bányák kimerülöben voltak, az eljárások kezdetlegesek.⁸² A termelés nem folytonos, a zúzómalmok vízellátása bizonytalan. Abrudbányán a telérek még bőven fizetnek, de a korszerűtlen munkaeszközökkel és termelési eljárásokkal valóssággal elpocsékolják az aranyat.⁸³

⁷³ Uo. 181.

⁷⁴ Uo. 181.

⁷⁵ Uo. 193.

⁷⁶ Uo. 199.

⁷⁷ Uo. 199.

⁷⁸ Uo. 216.

⁷⁹ Uo. 238.

⁸⁰ Uo. 246.

⁸¹ Veress E.: 1944. II. 323.

⁸² I. Tóth Zoltán: *Parasztmozgalmak az erdélyi érchegeységben 1848-ig*. Bp. 1962. 18.

⁸³ Uo. 18.

A termelékenység alacsony, hiányzik a szakértelem.⁸⁴ Ilyen volt a bányák állapota Báthori uralkodásának végén.

A végső konklúzió tehát a következő: A Báthori István korabeli bányászat történetét vizsgálva három periódust különíthetünk el. Uralkodásának első éveiben (1571–1575) több intézkedéssel kísérli meg a bányászat fellendítését, de ez a lendület megtörik Báthori lengyel királlyá választásával. Ezután az 1580-as évek elejéig nemigen történhetett jelentősebb előrehaladás, mivel Báthori orosz háborúi miatt ez a kérdés lekerült a napirendről.

1582. után a IV. Ivánnal kötött békét követően ismét megélenkül Báthori érdeklődése a bányák iránt, s mintegy ennek csúcspontját képezi a Herberstein Feliciánnak adott megbízás, ami a kérdés generális rendezésének szándékára utal. Ez azonban sok más tervével együtt meghiúsult Báthori hamarosan bekövetkező halála miatt. Báthori erőfeszítései csak igen szerény eredményeket hoztak ezen a téren, az erdélyi bányászat magyarányú fellendülése csak Bethlen Gábertől veszi kezdetét.

A bányászat Báthori alatt is archaikus formák közt folyt — nem volt ezalól kivétel még a nemesfém-bányászat sem. A bányaművelés részben a fiskális uradalmak jobbágysáira hárult, akik a bányászat vagy hárommunka mellett legtöbbször mezőgazdasági termeléssel is foglalkoztak, ill. a bányászat csak egy ilyen falusi háttérgazdaság működése mellett volt fenntartható, ezért kéri Herberstein Felicián Báthoritól a 12 falut (csakúgy, mint Grison Jakab). Erdélyben a 16. században csak a torockói és a vajdahunyadi uradalom vasművei érték el a magyarországi bányák fejlettebb szintjét.⁸⁵

Báthori uralkodása alatt már észrevehetjük azt, hogy az olasz mellett megjelent az osztrák kereskedelmi tőke is, hiszen nemcsak Erdélyben képviselteti magát Herberstein Felicián személyében, hanem Magyarországon is, ugyanis 1579-ben a bécsi Castell és Croy, az udvar immár osztrák kölcsönzői is bekapcsolódnak a besztercebányai rézbányák művelésébe.⁸⁶

IV. Fiskalizmus, vagy merkantilizmus? Báthori gazdaságpolitikájának megítélése

A jelenleg a legolvasottabb gazdaságtörténészek közé tartozó Immanuel Wallerstein szerint a 16. századi államok gazdaságpolitikájában leginkább még csak fiskalizmusról vagy korai merkantilizmusról beszélhetünk. Körülbelül 1650 után azonban a nyugati államok mindenre kiterjedő merkantilista politikába kezdtek, amivel a világgazdaságon belül elfoglalt pozíciójukat még tovább akarták erősíteni.⁸⁷

Fiskalizmus alatt Wallerstein a kincstári szempontokat túlzottan előtérbe helyező gazdaságpolitikát érti. Az abszolút monarchia kialakulásának korában a merkantilizmussal szemben az erős államgépezet kialakításához szükséges adóbevételek rövid távú maximalizálására törekedett, fő eszköze az adóprés volt.⁸⁸

A merkantilizmus kifejezésnek kettős értelme van. Jelenti elsősorban az egyes államok meglehetősen központosított hatalommal kormányzó uralkodóinak gyakorlati gazdaságpoli-

⁸⁴ Uo. 18.

⁸⁵ M. T. 375.

⁸⁶ Uo. 299.

⁸⁷ I. Wallerstein: i. m. 588.

⁸⁸ Uo. 772.

káját, egész gazdasági rendszerét, de jelenti ezenfelül e gazdasági rendszernek bizonyos elméleti fejtegetéseit is.⁸⁹

A merkantilizmus történetében két fázist különböztethetünk meg: a korai szakaszt, amelyet Marx monetárrendszernek nevez és a kifejlett merkantilizmust, amelyet „tulajdonképpeni merkantilizmusnak” vagy kereskedelmi merkantilizmusnak hív.⁹⁰

Az első szakasz jellemzője a nemesfémek, a pénz jelentőségének túlhangsúlyozása, fetiszizálása. A pénz ekkor kincsként jelenik meg. A cél az, hogy a nemesfémeket a legkülönfélébb módon az országba csalogassák, és az ottlevő nemesfémállomány kiáramlását megakadályozzák.

A második szakasz már megragadja a lényegét és a termelés fokozására törekszik az első szakasszal szemben, megengedi bizonyos mennyiségű nemesfém felhasználását a profit növelése érdekében. A 17. századi merkantilizmus legfőbb jellemzőit a pénz- és nemesfémállomány, a termelés, valamint a külkereskedelem védelmében és fejlesztésében foglalhatjuk össze.⁹¹

Vajon milyen helyet foglal el Báthori gazdaságpolitikája ebben a tekintetben, és milyen szempontok alapján, mihez mérten mondjunk róla ítéletet? A kérdés első részét egyelőre hagyjuk függőben, de a második részére már most válaszolhatunk. Nyilvánvalóan nem lehet egészében konzekvens, ha nyugat-európai példát veszünk viszonyítási alapul. Viszonyítani Erdélyt mindenekelőtt magához kell, s erre véleményem szerint a legjobb példa, ha Bethlen Gábor uralkodását tekintjük, és így hasonlítjuk össze a két fejedelem gazdaságpolitikáját. Annál is inkább, mivel Zimányi Vera Bethlen Gábor gazdaságpolitikájáról szóló tanulmányában írja, hogy Bethlen gazdaságpolitikája, noha komoly megszorításokkal, de kimeríti a 17. századi merkantilizmus fent említett ismérveit.⁹²

Ugyanakkor hozzá kell ehhez tennünk, hogy maga Bethlen is intézkedéseit nem mintegy a „levegőben lévő” merkantilista elvek alkalmazásának szándékával foganosította, hanem a kínálkozó lehetőségeket ragadta meg jó érzékkel.⁹³

Nézzük meg először, hogy mik voltak a lényegi, közös vonások a nyugati, ill. az erdélyi, bethleni merkantilizmus közt, és azután azt, hogy milyen elemek vannak meg ebből Báthorinál?

1. Az egyik döntő ismérv az, hogy az uralkodók, teoretikusok egységes nemzeti méretekben gondolkodtak.⁹⁴ Ugyanezt megtalálhatjuk Bethlennél is, akinek a pénzügyek terén tett intézkedései, egyrészt a nemesfémállomány védelme és törekvése a rossz pénz megszüntetésére, másrészt a belső vámok eltörlésére Erdély és a királyi Magyarország 7 vármegyéje közt, mind az egységes belső piac kereteiben való gondolkodást tükrözi.
- a) Báthori már uralkodásának elején, 1571. dec. 6-án közrendeletet bocsát ki arany-ezüst ügyben, és egyben megállapítja az ezüstmárka beváltási árát.⁹⁵ 1573. január 5-én Brassó város tanácsát utasítja, hogy a kitermelt aranyat és ezüstöt küldjék be Szebenbe a meghatározott napra,⁹⁶ s ugyanerre utasítja 1574. május 27-én Beszterce városát is.⁹⁷ 1580-ban megerősíti az arany- és ezüstváltás fejedelmi jogát.⁹⁸ Az 1585. szeptember 19–24-i országgyűlés határozatai közt három olyan cikkelyt is találunk, ami a nemes-

⁸⁹ *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 1953. 557.

⁹⁰ Uo. 558.

⁹¹ *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája. Századok 1982/6. 721.

⁹² Uo. 712.

⁹³ Uo. 708.

⁹⁴ *Mráz V.*: i. m. 562.

⁹⁵ *Veress E.*: i. m. 1944. I. 156.

⁹⁶ Uo. 226.

⁹⁷ Uo. 289.

⁹⁸ *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976. 184.

fémállomány védelmét helyezi előtérbe. A 7. tc. kimondja, hogy: „azok a görögök és olaszok, akiknek nincs levele kereskedésre ne jöjjenek be Erdélybe és aranyat ne vihesenek ki”⁹⁹

A 8. tc.: „Se vert, se por aranyat senki ki ne vigyen.”¹⁰⁰ A 9. tc. pedig a következőképpen rendelkezik: „Velencei marháért senki kereskedőember ne menjen, hogy az féle heába való aprósággal az ország kincse ki ne hordassék”¹⁰¹ (— a velencei marha itt nem állatot, hanem velencei árut jelent).

Míndezekből az intézkedésekből világosan kiderül, hogy Báthori felismerte a nemesfémállomány védelmének jelentőségét és szisztematikusan arra törekedett, hogy az arany és az ezüst mind vert, mind egyéb formájában a fejedelemség határában belül maradjon és ne folyjon ki Erdélyből. Ez világosan merkantilista ismérv, de ugyanakkor a merkantilizmus korai fázisának ismérve, ugyanis a merkantilizmus korai gyakorlata szerint az országban levő pénz, nemesfém egyenlő az ország gazdaságával.

- b) Báthori mindjárt uralkodásra jutásának évében egy olyan kereskedelmi parancsot bocsát ki, ami szellemében kísértetiesen hasonlít ahhoz a törekvéshez, amit Bethlen kívánt megvalósítani, nevezetesen, hogy megszüntesse Erdély, a Partium és a fejedelemséghez csatolt királyi Magyarország 7 vármegyéje közt fennálló vámokat, amik a kereskedelem növekedését gátolták: 1571. júl. 22-én elrendeli, hogy Kolozsvár város polgáraitól és árusaitól Erdélyben és a kapcsolt részekben (Partium) senki vámot szedni ne merészeljen.¹⁰²

E nyílt parancs mellett több konkrét dologban való eljárás is bizonyítja, hogy Báthori már jóval Bethlen előtt ez utóbbihoz hasonló úton haladt a vámpolitika terén is. 1572. jan. 3-án kelt közrendeletében Daczó Györgyöt és Kálnoky Bálintot eltiltja Kézdivásárhelyen a vámszedéstől.¹⁰³

1572. febr. 1-jei levelében utasítja ugyanezen Daczó György és Kálnoky Bálint várhegyi kapitányokat, valamint Kézdi- és Orbaiszék királybíráit, hogy vigyázzanak — a brassói árusokat Bereczken vámadásra ne kényszerítsék a tisztak.¹⁰⁴

Példaként felhozhatjuk még 1575. február 3-i levelét, amikor Szilvásy Imre gyalui udvarbírónak ír, hogy a kapott panasz folytán nézzen utána, kell-e a kolozsváriaknak Gyaluba vámot fizetniük, vagy nem.¹⁰⁵

Az előbb elmondottakból világosan kiderül, hogy a pénz- és vámpolitika terén tett intézkedéseivel már Báthori is igyekezett előmozdítani a belső piac egységesedését.

Bethlen azonban nemcsak „befelé” törekedett egységesítésre, hanem „kifelé” a szomszédos államok felé is biztosítani akarta a kereskedelem zavartalan bonyolódását, felismerte, hogy a fejlődés nem az elszigetelődés, a partikularizmus, hanem világméretekben az egységesedés felé vezet.¹⁰⁶

Ezt voltak hivatottak segíteni kereskedelmi szerződésai a szomszédos államokkal, valamint azon kísérlete, hogy egységes pénzt vezessen be Erdélyben, Lengyelországban, és a Román fejedelemségekben, és hasonló terve volt Erdélyt és Csehországot illetően

⁹⁹ Szilágyi S.: EOE. III. 217.

¹⁰⁰ Uo. 217.

¹⁰¹ Uo. 217.

¹⁰² Veress E.: i. m. 1944. I. 130.

¹⁰³ Uo. 166.

¹⁰⁴ Uo. 175.

¹⁰⁵ Uo. 315.

¹⁰⁶ Mráz V.: i. m. 562.

is. Báthori ezen a téren sem marad alul Bethlennel szemben. Báthori, aki támogatni igyekezett az Erdély és Lengyelország közt szövődő kereskedelmi kapcsolatokat, 1583. szeptember 7-i levelében azzal a javaslattal lép elő, hogy mivel már Erdélyben is annyira elterjedt a garas, hogy használatát nem nélkülözhetik, ezért a fejedelemségben is hozzá kellene látni veréséhez. Amint írja, segíteni is hajlandó ebben, többek közt felajánlja, hogy mestereket is küldene Lengyelországból.¹⁰⁷ Ebből világosan kiderül, hogy Báthori is képes volt nagyobb méretekben gondolkodni, mint a belső piac, a nemzeti keret, és nála is megtalálható a szomszédos államokkal való gazdasági integráció gondolata.

2. Közös vonás a nyugati és a bethleni merkantilizmusban a termelés, az ipar és a kereskedelem fejlesztésére tett intézkedések.¹⁰⁸ Bethlen a bányászatot és az ipart főleg külföldi mesterek, cseh, morva anabaptisták betelepítésével lendítette fel.
- a) Báthoriról nem mondhatjuk el, hogy effajta nagyszabású állami telepítést végzett volna, de határozott intézkedéseket készült foganatosítani a bányászat terén, amint ezt az előző részben elemeztük.

Itt említettük meg azt is, hogy az erdélyi bányászat Bethlen Gábor idején vesz nagy lendületet és a bányászat terén Bethlen jóval eredményesebb volt elődjénél. Noha jelentősebb számú külföldi mesterrel az ipar terén sem találkozhatunk, annál inkább van viszont bizonyítékunk Báthori iparfejlesztő törekvéseire. 1573. március 12-i Szeben város tanácsához intézett levelében megengedi a városnak, hogy határain belül papírmalmot építsenek és a papírt Erdély bármely részén árulják.¹⁰⁹ Első látásra talán kissé jelentéktelennek tűnhet számunkra ez az intézkedés, de egészen más megvilágításban áll előttünk a dolog, ha felidézzük egy fél évszázaddal korábban megtörtént esetet. Ez pedig a következő volt. 1526 decemberében, amikor Jozefics püspök, Szapolyai új követe megjelent a velencei tanács előtt és átadta János király levelét, bocsánatot kért, hogy a levél nem hártýára van írva, mint ahogy az királyoknál szokás, hanem papírra. Mentegetőzésekppen azt hozta fel, hogy hártýát sehol sem lehetett kapni, sőt, papírt is Bécsből kellett hozatni.¹¹⁰ A magyar kancelláriák papírszükségletüket külföldről elégtették ki, kereskedők útján. A hazai papírkészítés csak a 16. században indult meg, s igényét az írás elterjedésén kívül a kialakuló hazai nyomdaipar is növelte. A 16. században Erdélyben papírmalom létesült, 1546-ban brassói, 1563-ban a kolozsvári.¹¹¹ Ezt követte a szebeni papírmalom létrehozása, Báthori uralkodása idején. „E papírmalmok berendezése a papírkészítés technológiája és az előállított papír általában azonos volt a külföldiekével”.¹¹²

- b) Ha az összehasonlítást a kereskedelem terén folytatjuk, akkor is azt tapasztaljuk, hogy Báthori nem marad el Bethlentől, sőt bizonyos fokig Bethlen elődje kezdeményezéseit folytatja. Bethlen 1623-ban a zsidó kereskedők számára ad ki kiváltságlevelet, amely szerint szabadon kereskedhettek a városokban, 1627-ben pedig a görög kereskedők ügyét is rendezte, amikor megengedte nekik, hogy áruikat meghatározott helyeken eladhassák. Az idegen kereskedők Báthori István kori tevékenységét szintén részletesen tárgyaltuk dolgozatunk első felében. Ebből világosan kiderül, hogy Báthori sok intézkedést tett az idegen kereskedők javára az áruforgalom fellendítésének érdekében, megemlíthetjük itt

¹⁰⁷ Veress E.: i. m. 1948. 93.

¹⁰⁸ Mráz V.: i. m. 562.

¹⁰⁹ Veress E.: i. m. 1944. I. 243.

¹¹⁰ Acsády I.: i. m. 183.

¹¹¹ Kállay István: A történelem segédtudományai. Bp. 1986. ELTE BTK 89.

¹¹² Uo. 89.

a görögöknek adott 1583-as kiváltságlevelét, ami a bethleni kiváltságlevelével előképeként fogható fel.

Mindezek az intézkedések a termelés, az ipar és a kereskedelem fejlesztése terén már a markantilizmus második szakaszának jellemzői.¹¹³ Viszont ennek a második szakaszának még csak kezdeti fokával találkozunk, ugyanis a manufaktúrában való foglalkoztatásra sem Báthori, sem Bethlen nem gondolt. A nyugati módszerek Közép-Kelet-Európában a térség gazdasági-társadalmi fejlettségéhez idomultak, ill. ennek megfelelő formákat mutattak. Alkalmazkodtak ahhoz a környezethez, ahol a gazdasági-társadalmi struktúrát a nyugatinál sokkalta erősebben szőtték át a feudális szálak. Így Erdélyben manufaktúrák helyett céheket találhatunk, még keletebbre menve pl. Oroszországban ugyan megvan a manufaktúrában való foglalkoztatás, de ez a Nyugattól eltérően a bér munka helyett jobbágyok robotjával történt.

3. Speciális vonás Bethlen gazdaságpolitikájában az állami monopóliumok kérdése. Ezek Nyugaton is megtalálhatók, de korántsem vonatkoznak olyan sokféle cikkre, mint Erdélyben. Bethlen nagyrészt a legfontosabb és nagy mennyiségben exportálható cikkek monopóliumát sajátította ki az állam számára, amelynek forgalmát Nyugaton államilag támogatott magánkereskedelem bonyolította le.¹¹⁴ Ezeknek a monopóliumoknak a megjelenését Erdélyben szintén Bethlen Gábor nevéhez szokták kötni. A valóság azonban az, hogy ezek már Báthori István alatt is léteztek. Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a monopóliumok három fajtáját különíthetjük el annak alapján, hogy milyen, ill. milyen eredetű cikkekre terjedtek ki. (a. Fémek — bányakincsek; b. mezőgazdasági eredetű nyersanyagok; c. élő állat.)

- a) Báthori korából egyetlen olyan monopóliumot ismerünk, amely bányakincsekre vonatkozott (leszámítva a nemesfémeket), ez pedig a réz volt. Mindjárt uralkodásra jutásának évében, 1571. szeptember 7-én kelt levelében megtiltja a vörösréz behozatalát büntetés terhe mellett.¹¹⁵ Míg ezt a levelét Brassó város tanácsához intézte, addig szeptember 17-én már a szász universitásnak címezve a következőképpen rendelkezik: hogy a feldolgozó ipar részére elegendő réz legyen az országban, megtiltja annak nyers állapotban való kivitelét.

Akit a kivitelben rajtacsípnék, annak árúja elkobzandó, s egy része a hatóságot illesse, kétharmada pedig Várad megerősítésére fordítandó.¹¹⁶ Ezt a rendelkezést egy nappal később Brassóval külön tudatja és egyben utasítja a várost, hogy akinek rézre van szüksége, az forduljon magához Báthorihoz, és pontosan adja meg, hogy mekkora mennyiséget igényel egy évben.¹¹⁷ Majd szeptember 20-án Beszterce város tanácsának rendeli el, hogy hirdesse ki a vásárokon a rézkivitel dolgában kiadott intézkedését. Ebben a levélben írja még Báthori, hogy a réz teljesen fedezi a belső szükségletet.¹¹⁸

1575. szeptember 26-án pedig ugyancsak Besztercének írott levelében megtiltja az idegen országból való rézbehozatalt, mind nyers, mind megmunkált állapotban.¹¹⁹

Ennyi forrás áll rendelkezésünkre a rézzel kapcsolatos monopólium kérdésére, de véleményem szerint ezek is egy átgondolt gazdaságpolitikát tükröznek. Báthori az első lépésben

113 *Mráz V.*: i. m. 562.

114 *Uo.* 562.

115 *Veress E.*: i. m. 1944. I. 138.

116 *Uo.* I. 140.

117 *Uo.* I. 143.

118 *Uo.* 147.

119 *Uo.* 353.

megtiltja a rézbehozatalt, majd nyers állapotban való kivitelét. Így a réz, amely egyébként fedezte a belső szükségletet, az országon belül kerül felhasználásra, fejlesztve egyúttal a belső ipart is. A következő lépésben megszerzei a központi elosztást, és a rendeletek vásárokon való közzétételére utasít, végül négy évre rá ismét megtiltja a réz behozatalát, de most már mind nyers, mind megmunkált állapotában, így egyszerre nemcsak ösztönözve, de védve is a hazai rézipart a külföldi cikkek versenyétől. Tehát a fémeket, bányakincseket tekintve Báthorinál csak a réz volt állami monopólium. Ezzel szemben Bethlen skálája szélesebb volt ezen a téren — ő ugyanis a kén, a higany, majd 1628-tól a vas egyedárúsítási jogát sajátította ki az állam számára.¹²⁰

- b) A mezőgazdasági eredetű nyersanyagok közt kiemelkedő szerepet foglalt el a bőr. Kivitelét már 1560-ban is megtiltották, így ezen a vonalon Báthori már félig kitaposott úton haladt. 1572. január 15-én közrendeletet ad ki, melyben a szebeni mesterek könyörgésére megtiltja a nyersbőrök és a kender kivitelét. Aki ezt megszegné, annak portékáját kobozzák el, kétharmad része a kincstáré, egyharmad része azé legyen, aki a vétkeket elfogta.¹²¹ A rézmonopóliumnál említett fokozatosság itt is megvan, de még következetesebben figyelhetjük meg ennek érvényesülését. Az 1578. ápr. 24. — máj. 5. országgyűlés 20. tc-e ismét megtiltja a bőrök kivitelét, hogy a „műves nép” ne panaszkodjon drágaságuk miatt,¹²² majd a 21. tc. megadja a különböző bőrök árfolyamát, végül a 22. tc. kimondja: „semmi rendbeli ember bőrrel ne kereskedhessék, hanem csak a fejedelem és az ő nagysága embere, az műves népnek azon áron adja az bőrt, az mint maga veszi, de mindennek előtte az műves nép vehessen minden rendbeli bőrt.”¹²³

A kender esetében igazi monopóliumról nem beszélhetünk, mint amivel a réz, ill. a bőr esetében találkoztunk, mivel itt csak a kivitel tilos, az egyedárúsítási jog (monopólium) viszont a belső kereskedelemre is kiterjed.

A kender kivitelét először a bőr kapcsán már említett 1572. január 15-i közrendelet tiltja meg, majd 1572. január 23-án Báthori utasítja Daczó György és Kálnoky Bálint várhegyi kapitányokat, hogy ellenőrizzék azokat, akik tiltott úton kendert meg más terményeket visznek külföldre.¹²⁴

Ebbe a csoportba tartozik a viasz, de ez a kendertől eltérően az egyedárúsítási jog körébe tartozott 1578-ban.¹²⁵ A második csoportba sorolt cikkek közül csak a viasz monopóliumát találjuk meg Bethlennél, a bőré hiányzik, csakúgy, mint a posztóé, amellyel a következőkben foglalkozunk, viszont Bethlennél a méz is állami monopóliumnak számított, ennek viszont Báthorinál nem találjuk nyomát.

1572. január 15-én Báthori közrendeletet ad ki a posztókivitel ügyében. Ebből megtudhatjuk, hogy noha az elmúlt kolozsvári országgyűlés megtiltotta a szürkeposztó kivitelét, a posztóüzemek könyörgésére megengedi annak külföldre szállítását, mivel Erdélyben nincs iránta nagy kereslet. A szürkeposztó mellett világossárga és fakószínű posztóról történik említés a forrásban.¹²⁶ 1578-ban pedig Báthori állami monopóliummá nyilvánítja a posztókereskedelmet.¹²⁷

¹²⁰ Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”. Bp. 1984. 196.

¹²¹ Veress E.: i. m. 1944. I. 171.

¹²² Szilágyi S.: EOE. 1877. III. 134.

¹²³ Szilágyi S.: i. m. 1877. III. 134.

¹²⁴ Veress E.: i. m. 1944. I. 172.

¹²⁵ Emlékkönyv... 75.

¹²⁶ Veress E.: i. m. 1944. I. 170.

¹²⁷ Emlékkönyv... 75.

- c) A marhával és egyéb állatokkal való kereskedés ügye már egyszer, igaz, akkor mellékesen, előkerült dolgozatomban, a Levante-kereskedelem tárgyalásakor, így ezekre ismét nem térek ki részletesebben, kivéve a marhakereskedelmet érintő problémát.

Idézzük fel újra az 1578-as országgyűlés 29. tc-ét.

„Se görög, se más ember ne jöjjön Erdélybe marhával való kereskedés végett”, aki pedig a tilalom ellen vét, annak portékáját kobozzák el.¹²⁸

Az állatokkal való kereskedés terén úgy tűnik, szintén nincs „tisztá monopólium” Báthorinál, csak kiviteli, ill. behozatali tilalmakkal találkozunk, s nincs egyedárusítási jog a legfontosabb kiviteli cikkekre a marhára sem.

Ha az előző két csoport tekintetében Bethlen továbblépett elődjénél, akkor még inkább ezt kell mondanunk a marha és a ló monopóliumával kapcsolatban, Bethlen ugyanis ezekből húzott nagy jövedelmeket. A monopóliumok tekintetében a végső összehasonlítás a következő: Báthorinál már egyértelműen megvannak azok a kezdeményezések, amiket később Bethlennél is megtalálunk. A monopólium alá foglalt termékek, cikkek skálája azonban Bethlennél szélesebb és emellett pl. a marhakereskedelem terén Bethlennél egy magasabb változattal találkozunk. Báthori korában négy cikk: a réz, a bőr, a viasz, a posztó, Bethlennél hét: a kén, a higany, a vas, a méz, a viasz, a marha, a ló volt állami monopólium. Mindez ugyanakkor semmit nem von le Báthorinak abból a jelentőségéből, hogy a kezdeményezés és az első sikerek vitathatalanul az ő nevéhez fűződnek. Mind Báthori, mind Bethlen azért kényszerült arra, hogy ezeknek a cikkeknek a monopóliumát az állam, a kincstár számára sajátítsa ki, mivel Erdélyben a Nyugattal ellentétben nem létezett olyan nagyszámú és erős polgárság, amely a termékek kereskedelmét lebonyolíthatta volna.

A merkantilizmussal szorosan összefügg az abszolutizmus kérdése is. Erdélyben ugyan abszolutizmusról nem beszélhetünk sem Báthori, sem Bethlen alatt, beszélhetünk viszont a feudális centralizáció egy sajátos formájáról, amelyben itt-ott már mutatkoznak bizonyos abszolutisztikus jelenségek. Sajátossága alatt azt értjük, hogy ez a centralizáció a külpolitikai erőviszonyok alakulása és az ebből eredő fenyegetettség miatt lényegesen erősebb annál, mint amit az ország gazdasági-társadalmi fejlettsége indokol.¹²⁹ A kormányzat az állam legprimérből feladatára, a hadügyre koncentrál, pénzügyi bázisát rendben tartja, ami ezen túl van, a gazdasági élet jelenségei iránti érdeklődés, a kincstári termelési ágazatok életének figyelemmel kísérése stb. — ezek az abszolutizmus szerény kezdetei a 16.–17. századi erdélyi kormányzatban.¹³⁰ A merkantilizmus az abszolút monarchia korának gazdaságpolitikája.

Az állam hatalmának erősítését, melyet gazdasági úton szolgált a merkantilizmus, a belső kiváltságok megtörésére irányuló törekvés politikailag segítette elő.¹³¹ Tudjuk, hogy Bethlennek is volt egy terve a nemesség megadóztatására, mindjárt uralkodása elején, de ez gyakorlatilag kudarcba fulladt. Vajon találunk-e nyomokat Báthori uralkodása alatt a nemesség hasonló megadóztatására utaló tendenciára? Egyértelműen igen a válasz.

1583. november 16-án kelt levelében ösztökéli az erdélyi hármastanácsot valamiféle rendszeresebb jövedelem szerzésére. Példaként ajánlja Lengyelországban általa bevezetett adókat — mint pl. a sör után szedett adó, ami akkora összegre rüg, hogy abból viselte lefolyt hadjárata minden költségét.¹³² Ez a fogyasztási adó Erdélyben szerinte még jobban beválna, mivel

¹²⁸ Szilágyi S.: EOE 1977. III. k. 136.

¹²⁹ Trócsányi Zsolt.: Erdély központi kormánya 1540–1690. Bp. 1980. 416.

¹³⁰ Uo. 416.

¹³¹ Mráz V.: i. m. 563.

¹³² Veress E.: i. m. 1948. 109.

ott a bor után is szedhető lenne akár „csak egy-egy pénz minden veder után, amit senki meg nem érezne”.¹³³ Pár hónappal később, 1584. február 26-án újra felhossa a boradó bevezetését, megtoldva azzal, hogy nemcsak szüretkor, hanem a bor eladásakor is két-két pénzt szedjenek és ezalól még a vajda bora se legyen mentes.¹³⁴ Tehát ha a vajda bora se lenne mentes, akkor nem lenne kivétel maga az erdélyi nemesség sem. Így tehát ez az intézkedés, ha közvetett módon is ugyan, de mégis a nemesi adómentességen ütött volna rést. Igen figyelemreméltó, hogy a Báthori által Lengyelországban bevezetett, és Erdélyben is életbe léptetni kívánt fogyasztási adók kezdetei ez idő tájt jelentek meg szerte Európában.

Elérkeztünk oda, hogy meg kell válaszolnunk a probléma felvázolásának elején feltett kérdést: azaz fiskalista vagy merkantilista volt-e Báthori gazdaságpolitikája?

Báthori gazdaságpolitikája messze túljutott a fiskalizmuson, ami a kincstár rövid távú érdekeit tartotta szem előtt. Ha Bethlen gazdaságpolitikáját megszorításokkal ugyan, de joggal merkantilistának tekintjük, akkor ugyanúgy merkantilista volt Báthori gazdaságpolitikája is.

Ha az ipar és kereskedelem fejlesztésében (monopóliumok, bányászat, idegen kereskedők támogatása) el is maradt Bethlentől, a pénzügyi politikát tekintve egyenrangú volt vele, míg a fogyasztási adó esetében messze túllépett rajta. Ha Báthori gazdaságpolitikáját értékeljük, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Lengyelországból kevésbé lehetett kézben tartani a gazdasági élet minden szálát, mint Gyulafehérvárról, míg Bethlen Erdélyre koncentrált, Báthorinak Lengyelország ügyeit is intéznie kellett.

A gazdasági gyakorlatot és elméletet hosszú korszakon át uraló merkantilizmusnak a megvalósulási formái azonban nemcsak időszakonként, hanem országonként is számottevő eltérést mutatnak, hiszen nem egy zárt koherens rendszerről volt szó, hanem olyan alapelveknek a felismeréséről és gyakorlásáról, amelyeket rugalmasan kellett alkalmazni az adott ország körülményeihez.¹³⁵ Ehhez kapcsolódva kell rávilágítani arra, hogy mind Bethlen, mind Báthori merkantilizmusa a periféria merkantilizmusa volt, amely így sok tekintetben magától érthetődően elmaradt a nyugat-európai államok gazdaságpolitikájának eredményeitől, módszereitől, és főleg lehetőségeitől.

Magyarországon vagy akár Erdélyben, amely államok csupán bányatermékek és mezőgazdasági termények kivételével tudtak bekapcsolódni az óhajtott aktív külkereskedelmi mérleget biztosítani hivatott külkereskedelembé, a kivitel tárgyát természetesen csak ezek a cikkek képezték és képezhették.¹³⁶

Másrészt sem Báthorinak, sem Bethlennek nem volt ideje és lehetősége, hogy kereskedelmi társaságokat alapítson és azoknak egyedárusítási jogot biztosítván, majd a társaság adóiból vegye ki az állam hasznát,¹³⁷ hanem maguknak kellett kézbe venni a dolgokat, de Báthori fogyasztási adója mindenképpen, még nyugat-európai mércével mérve is, kiemelkedő helyet foglal el.

Így végeredményben Báthori gazdaságpolitikai intézkedései alapvetően merkantilista jellegűek. Gazdasági intézkedései magukban foglalják nemcsak a korai, hanem a későbbi, a tulajdonképpeni merkantilizmusra jellemző jegyeket is. Éppen ezért a premerkantilista jelzőnek gazdaságpolitikájára való alkalmazását — az előbbieken leírt perifériális sajátosságok figyelembevételével — sokkal inkább csak mint időbeni megjelölést tartom helyesnek, semmint

133 Uo. 110.

134 Uo. 139.

135 *Zimányi V.*: i. m. 712.

136 Uo. 712.

137 *Újváry Zs.*: i. m. 196.

nagyobb minőségbeli elvi különbség hangsúlyozását, akár Bethlennel, akár a későbbi, fejlettebb, nyugat-európai merkantilizmussal vetjük össze.

V. Mérleg

A 16. századra megszülető világgazdaság hosszú időre meghatározta az egyes területeknek a rendszerben elfoglalt helyét. Világossá vált, hogy Közép-Kelet-Európa, mint mezőgazdasági termékek és bányakincsek, ipari nyersanyagok szállítója, ugyanakkor mint a nyugati iparcikkek felvevőpiaca tud bekapcsolódni a világméretű munkamegosztásba. Erdély, mint a közép-kelet-európai periféria legkeletibb, és egyben legutolsó állomása szintén betago­lódott a világgazdaságba, a román fejedelemségek viszont már kívül rekedtek rajta.

Ennek a betago­lódásnak világos bizonyítéka, hogy a merkantilizmus első hajtásai a fejedelemségben már a 16. század második felében megjelennek és az első „premerkantilista” kísérletek éppen Báthori István uralkodásának idejére köthetők. A világgazdaságba való betago­lódás mutatója még ezenkívül az árforradalomnak a fejedelemségbe való begyűrűzése is.

Ha tendenciájában, hosszú terminusokban nézzük a 16. századi Erdély gazdasági életét, akkor azt kell mondanunk, hogy gazdasági depresszió jellemzi. A vámok sűrűsödése, az utak bizonytalansága miatt a Nyugat-Európából induló távolsági kereskedelem óvatosabbá vált. Azok a kereskedők, akik Erdélybe igyekeztek, hovatovább már csak egyetlen utat használhattak viszonylag biztonságosan, azt, amelyik Bécsből a Vág-völgyén át, ill. Krakkóból a Kárpátokon keresztül Kassára s onnan Kolozsvárra vezetett.¹³⁸ Azok pedig, akik még tovább igyekeztek (Brassó, Szeben érintésével a Balkánra, Isztambulba lehetett továbbhaladni), sok esetben a hosszabb, de kevésbé zaklatott utat választották: Krakkóból Lvov érintésével érték el a román fejedelemségeket. Erdély gazdasági kapcsolata Európával így érezhetően meggyengült.¹³⁹ Így pl. az 1599-es kolozsvári harmincadnapló a flandriai, olasz, rajnai területekkel való összekötetés szá­lainak meglazulását mutatja. E területről már nem jön posztó és selyem, mint korábban, míg a 16. század elején Szebenben és Brassóban is vannak ilyen áruk. A 16. század végére előtérbe kerülnek a sziléziai, cseh-morva termékek.¹⁴⁰

Kedvezőtlenül hatott emellett a fejedelemség keleti irányú kereskedelmére a drinápolyi békének az a cikkelye, amely megtiltotta a két román fejedelemségnek, hogy legfontosabb árucikkeivel Törökországon kívül mással is kereskedjék. Ezt a monopóliumot nem lehetett a valóságban ráerőszakolni a román földekre, a korlátozás mégis sokat ártott az államok áruforgalmának.¹⁴¹ Erdély bekerítése, kereskedelmének egyetlen főútvonalra szorulása egybeesett a világtörténelem egyik legnagyobb gazdasági fordulópontjával: megkezdődött a századforduló nagy földrajzi felfedezéseinek gyakorlati hasznosítása.¹⁴²

Nagy vonalakban ezek az okai a 16. századi erdélyi gazdaság depressziójának, de hozzá kell tennünk, hogy ezt a hanyatlást korántsem lehet egyenesvonalúnak tekinteni, a rövid terminus vizsgálata azt mutatja, hogy a század közepétől bizonyos fellendülés észlelhető, és ez igen jól megfogható Báthori uralkodása alatt. A gazdaság meg­félénkülésénél az objektív okok mellett mindenképpen nagy szerepet kell tulajdonítanunk Báthori személyes képességeinek. Kezé­re kellett hogy játsszon a fejedelemnek az, hogy uralomrajutása idejére viszonylag normalizáló-

¹³⁸ Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1978. 203.

¹³⁹ Uo. 203.

¹⁴⁰ Emlékkönyv... 301.

¹⁴¹ Barta G.: i. m. 203.

¹⁴² Uo. 204.

dott a Habsburg–török-viszony a drinápolyi békével, és lezárult a nagy hadjáratok időszaka, másrészt Báthori uralkodása alatt más jelleget öltött a Habsburgok és Erdély viszonya, aminek a gazdasági életben is tükröződnie kellett.

A személyes képességek és a kedvező politikai helyzet mellett a Báthori kori Erdélynek még maradtak olyan objektív lehetőségei, melynek segítségével némileg lazítani tudott a „gazdasági bekerítettség” korlátain, mégpedig mindkét irányban, mind Kelet, mind Nyugat felé. Az egyik tényező, amelynek bizonyítását a dolgozat elején kíséreltük meg — a Levante-kereskedelem 1550 utáni fellendülése s ennek következtében a Kelettel való áruforgalom erdélyi útjának újjáéledése, ami a fűszerek közvetítésében ismét szerepet juttatott a szász városoknak és az idegen kereskedők beáramlásával az áruforgalmat is élénkítette.

A másik tényező a nyugat-európai ipari centrum hatására kibontakozó szívóhatás, ami Közép-Kelet-Európában az agrárkonjunktúrában jelentkezett. A század közepéig az emelkedés az élelmiszerekre korlátozott és csekély mértékű volt.¹⁴³ Ugyancsak az 1550-től a 17. század első éveig az emelkedés minden árucikkre kiterjedt, és ebben a periódusban volt a legintenzívebb, a leghatározottabb emelkedést pedig az élelmiszerek mutatták.¹⁴⁴ Az 1557-es nagy válság után ugyanis a magyar réz, bőr stb. ára állandóan csökkent, a búza, szarvasmarha, bor iránti kereslet viszont rohamosan nőtt.¹⁴⁵

A marhakereskedés éppen Báthori uralkodása alatt az 1570–80-as rövid terminusban érte el csúcspontját a 16. században: ekkor jóval több mint évi százezer állat került exportálásra Magyarországról és Erdélyből.¹⁴⁶ Nem véletlen tehát, hogy erre az időszakra esnek az erdélyi országgyűlés azon intézkedései, amelyek a görög stb. kereskedőket igyekeznek korlátozni a marhakereskedelemben. Hozzá kell tennünk azonban az előbb elmondottakhoz, hogy Erdély marhaexportja a magyarországihoz képest sokkal kisebb volumenű volt, s emellett csak bőrt tudott Nyugatra vinni. Ugyanakkor a lengyel búzával ellentétben mind a magyar, mind az erdélyi szarvasmarhaexport azon területek felé (Észak-Itália, dél-német városok) irányult, amelyek maguk is kárvallottjai lettek a fő nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésének.¹⁴⁷

Erdélyben már Báthori István korában jól érezhető az a féldalalas gazdasági fejlődés, aminek leírásával be is fejezem összegzésemet. A 16. sz. második felében a szász kereskedelem visszaszorulásával párhuzamosan megnő a Karánsebes-Kolozsvár útvonal jelentősége és Kolozsvár forgalma idővel majd Brassóé is meghaladja.

1584-ben a hármastanács írja Báthorinak, hogy a karánsebesi harmincadot, ami azelőtt „nem sokkal tett többet ötezer forintnál, most hatezer forintért árendálták el”.¹⁴⁸

Erdély élénk kereskedelmi kapcsolatot folytatott Béccsel, is, s ez különösen a 16. sz. második felében tett szert nagyobb jelentőségre.

Itt is a kolozsváriak jártak az élen: 1579-ben pl. Kiss Imre kolozsvári, valamint bécsi kereskedők üzletkötéséről történik említés.¹⁴⁹ A Béccsel való kereskedelem mellett a Törökország felé irányuló kereskedelem is egyre inkább Kolozsvár kezébe került. A város egyre inkább átvette a kelet-nyugati kereskedelem erdélyi közvetítőjének szerepét. 1573-ban és 1575-ben II. Szelimtől,

¹⁴³ Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. 27. A továbbiakban: Zimányi V.: 1976.

¹⁴⁴ Uo. 27.

¹⁴⁵ I. Wallerstein: i. m. 277.

¹⁴⁶ Zimányi V.: i. m. 1976. 80.

¹⁴⁷ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI.–XVII. sz.-i áthelyeződésének kérdéséhez. Századok 1969. 887.

¹⁴⁸ Veress E.: i. m. 1948. 74.

¹⁴⁹ Emlékkönyv... 303.

1576-ban pedig Báthori Kristóftól kaptak kiváltságlevelet a török földön való kereskedésre vonatkozóan. Ezek a kiváltságlevelek egyértelműen alátámasztják a város közvetítő szerepére vonatkozó állításunkat, ugyanis a szultán utasította a budai és a temesvári beglerbégeket, hogy a kolozsvári kereskedőket ne zavarják útjukban a birodalom területén,¹⁵⁰ ami egyértelműen egy nyugati (budai beglerbégység), és egy keleti (temesvári beglerbégység) irányú mozgástérre utal.

¹⁵⁰ Emlékkönyv... 302.